वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (४)

०२.०८.२०११

पुनरावर्तनम्

- हकारान्ताः पुंलिङ्गाः
- विश्ववाह् शब्दः
- भसंज्ञायाम् ‘वाह ऊठ्’ इति संप्रसारणम् । ‘एत्येधत्यूठ्सु’ इति वृद्धिः ।
- विश्वौहः, विश्वौहा इत्यादि ।

- अनडुह्-शब्दः
- सर्वनामस्थानेषु ‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ इति आमागमः, सम्बुद्धौ आमं बाधित्वा ‘अम् सम्बुद्धौ’ इति अम् ।
- सौ परे अकारात् परम् ‘सावनडुहः’ इति नुम् ।
- अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः ।
- हे अनड्वन् ।
- पदान्ते हकारस्य स्थाने दकारादेशः ‘वसु-स्रंसु-ध्वंसु-अनडुहां दः’ इति ।
- अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः ।

- य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
  द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिः तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥
(श्रीमद्भागवतम् - ४.२.२१)
- अप्रतिद्रुहि - हकारान्तः पुंलिङ्गः 'अप्रतिद्रुह्' शब्दः, सप्तमीविभक्तिः, एकवचनम् ।
- अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् (श्रीमद्भागवतम् - १०.५.३२)
- अनडुद्युक्तैः - समासे पदान्तत्वात् 'वसु-स्रंसु...' इति हस्य दः ।

- सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेऽपकीर्तिं महतीम् अवाप्स्यति । (श्रीमद्भागवतम् - ४.४.३०)
- ब्रह्मध्रुक् - हकारान्तः पुंलिङ्गः ‘ब्रह्मद्रुह्’ शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम्
- सुलोपः, घत्वम्, भष्भावः, जश्त्वम्, चर्त्वम् ।
- अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
  धुरन्धरं बलवन्तं युवानंप्राप्नोति लोकान् दश धेनुदस्य ॥
(महाभारतम् - ३.३७.१८४.०.१०)
- अनड्वाहम् - हकारान्तः पुंलिङ्गः ‘अनडुह्’ शब्दः, द्वितीयाविभक्तिः, एकवचनम् ।
- अम्-प्रत्ययः, ‘चतुरनडुहो:..’ इति आमागमः, यण् ।

रेफान्ताः पुंलिङ्गाः

- रेफान्तः पुंलिङ्गः ‘चतुर्’ शब्दः ।
- नित्यं बहुवचनान्तः ।

- चतुर् (जस्) अस्
- चतु आ र् अस्   (‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ - ७.१.९८ - इति आमागमः)
- चत्वार् अस् (‘इको यणचि’ - ६.१.७७)
- चत्वारर्   (‘ससजुषो रुः’ - ८.२.६६)
- चत्वारः   (‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ - ८.३.१५)

- चतुर् (शस्) अस्
- चतुरर्
- चतुरः
- सर्वनामस्थानत्वाभावेन आमागमो न ।

- चतुर्भिः ।
- चतुर्भ्यः ।
- चतुर्भ्यः ।

३३८. षट्चतुर्भ्यश्च (७.१.५५)

- पदद्वयम् । षट्चतुर्भ्यः, च ।
- 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (७.१.५४) इत्यतः 'नुट्' इत्यनुवर्तते ।
- षट्-संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य आमः नुडागमः स्यात् ।
- णत्वम्, द्वित्वम् ।

- चतुर् आम्
- चतुर् न् आम् ('षट्चतुर्भ्यश्च' - ७.१.५५ - इति णत्वम्)
- चतुर्णाम् ('रषाभ्यां नो णः समानपदे' - ८.४.१ - इति णत्वम्)
- चतुर्ण्णाम् ('अचो रहाभ्यां द्वे' - ८.४.४६ - इति द्वित्वम्)

- चतुर् सु
  - ‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इति रेफस्य विसर्गे प्राप्ते,

३३९. रोः सुपि (८.३.१६)

- पदद्वयम् ।
- 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८.३.१५) इत्यतः 'विसर्जनीयः' इति अनुवर्तते
- सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयः, नान्यरेफस्य ।
- षत्वम् ।
- चतुर्षु ('आदेशप्रत्यययोः' - ८.३.५९ - इति षत्वम्)
- षस्य द्वित्वे प्राप्ते ('अचो रहाभ्याम् द्वे'),

३४०. शरोऽचि (८.४.४९)

- पदद्वयम् । शरः, अचि ।
- 'अचो रहाभ्यां द्वे' (८.४.४६) इत्यतः 'द्वे' इति, 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' (८.४.४८) इत्यतः 'न' इति च अनुवर्तते ।
- अचि परे शरः द्वे न स्तः ।

- चतुर्षु ।

रेफान्तः पुँल्लिङ्गः चतुर्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः			चत्वारः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः			हे चत्वारः
द्वितीयाविभक्तिः			चतुरः
तृतीयाविभक्तिः			चतुर्भिः
चतुर्थीविभक्तिः			चतुर्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः			चतुर्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः			चतुर्णाम्/चतुण्णार्म्
सप्तमीविभक्तिः			चतुर्षु

सर्वनामस्थाने ‘चतुरनडुहोः..’ इति आम

आमि ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुट्, ‘अचो रहाभ्याम्...’ इति द्वित्वम्

- रेफान्तः पुंलिङ्गः ‘प्रियचतुर्’ शब्दः ।
- प्रियाः चत्वारः यस्य सः - इति बहुव्रीहिः । अत्र सर्वाणि वचनानि भवन्ति ।
- सर्वनामस्थानेषु ‘चतुरनडुहोः…’ इति आम् ।
- प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ।
- हे प्रियचत्वः ।
- ‘अम् सम्बुद्धौ’ इति सम्बुद्धौ आमागमं बाधित्वा अमागमः ।
- गौणत्वे तु नुट् नेष्यते ।
- प्रियचतुराम् ।
- प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ।

रेफान्तः पुँल्लिङ्गः प्रियचतुर्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	प्रियचत्वाः	प्रियचत्वारौ	प्रियचत्वारः
	हे प्रियचत्वः	हे प्रियचत्वारौ	हे प्रियचत्वारः
द्वितीयाविभक्तिः	प्रियचत्वारम्	प्रियचत्वारौ	प्रियचतुरः
तृतीयाविभक्तिः	प्रियचतुरा	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भिः
	प्रियचतुरे	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः
	प्रियचतुरः	प्रियचतुर्भ्याम्	प्रियचतुर्भ्यः
	प्रियचतुरः	प्रियचतुरोः	प्रियचतुराम्
	प्रियचतुरि	प्रियचतुरोः	प्रियचतुर्षु

सर्वनामस्थानेषु ‘चतुरनडुहोः..’ इति आम् । सम्बुद्धौ तु अम्

आमि गौणत्वात् ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुट् न

लकारान्ताः पुंलिङ्गाः

- कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् ।
- कमल (णिच्) इ ('तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्)
- कमल् इ ('अतो लोपः' इति उपधालोपः)
- कमल् इ (क्विप्) व् ('क्विप् च' इति क्विप्)
- कमल् व् ('णेरनिटि' - इति णिलोपः)
- कमल् ('वेरपृक्तस्य' इति वलोपः)
- लकारान्तः पुंलिङ्गः 'कमल्' शब्दः ।

- कमल् (सुँ) स्
- कमल्   (‘हल्ङ्याब्भ्यो…’ - ६.१.६८ - इति सुलोपः)

- कमलौ, कमलः ।

- षत्वम्, कमल्षु ।

लकारान्तः पुँल्लिङ्गः कमल्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	कमल्	कमलौ	कमलः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे कमल्	हे कमलौ	हे कमलः
द्वितीयाविभक्तिः	कमलम्	कमलौ	कमलः
तृतीयाविभक्तिः	कमला	कमल्भ्याम्	कमल्भिः
	कमले	कमल्भ्याम्	कमल्भ्यः
	कमलः	कमल्भ्याम्	कमल्भ्यः
	कमलः	कमलोः	कमलाम्
	कमलि	कमलोः	कमल्षु

सुपि इणः
परत्वात् षत्वम् ।

- संक्रन्दनो दुश्च्यवनः तुराषाण्मेघवाहनः (अमरः)
- महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाताः येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ (भगवद्गीता - १०.६)
- यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥

- धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि (श्रीमद्रामायणम् - २.१०६.२१)
- कर्ता कारयिता चैव प्रेरकश्चानुमोदकः ।

सुकृते दुष्कृते चैव चत्वारः समभागिनः ॥

- चतुर्णाम् आश्रमानां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् (श्रीमद्रामायणम् २.१०६.२२)